

TEFSİRDE RİVAYET-DİRAYET AYIRIMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE MAHİYETİ

Mustafa Karagöz
Arş. Grv., Erciyes Ü. İlahiyat F.
mkaragoz@erciyes.edu.tr

Yaygın kabule göre tefsir faaliyeti ve tefsirler rivayet-dirayet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Özellikle son dönemlerde yazılan tefsir usûlü kitaplarında bu ayrımı daha net bir şekilde görmekteyiz. Kanaatimizce bu ayırım öze ilişkin bir ayırım olmadığı gibi beraberinde bazı sorunları da taşımaktadır. Bu yazıda rivayet-dirayet ayırımının tarihsel süreç içerisinde oluşumu; tefsir usûlü, ulumu'l-Kur'an eserleri ve tefsirlerin mukaddimelerindeki bilgiler ışığında ele alınacaktır. Ayrıca söz konusu ayırımın, taşıdığı bazı problemler tartışılarak problematik boyutu üzerinde durulacaktır.

Giriş

Tefsir tarihinde, tefsir faaliyeti ve bu faaliyet sonucunda oluşan tefsirler, rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri olmak üzere genel anlamda ikili bir tasnif altında incelenmektedir. Rivayet tefsirinin aşamaları, Kur'an'ın; Kur'an ile, Hz. Peygamber'den nakil ile, sahabe ve tabiün sözü ile tefsir edilmesi olarak, dirayet tefsirinin aşamaları ise, kabaca söyleyecek olursak, dil/lügate dayalı tefsir, ayetlerin fıkhi, kelami ya da tasavvufi yönden tefsir edilmesi olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada söz konusu tasnif ve bu tasnifin içeriği ele alınacaktır. Bu bağlamda şu soruların cevabı aranacaktır: Rivayet-dirayet adı altındaki bu ayırım, ilk olarak ne zaman ortaya çıkmış ve hangi kriterlere göre yapılmıştır? Tefsir faaliyetinin ya da tefsirlerin rivayet-dirayet şeklinde iki kategoriye ayrılmasının muhtemel nedenleri neler olabilir? Söz konusu ayırım yerinde bir ayırım mıdır, değilse bu ayırımın doğurduğu problemler neler olabilir?

Tefsirle ilgili teorik bilgileri Ulumu'l-Kur'an ve Tefsir Usûlü adı altında yazılan eserlerle tefsirlerin mukaddimelerinden elde etmemiz mümkündür. Dolayısıyla, rivayet-dirayet ayırımının ortaya çıktığı zaman hakkında ve bu ayırımın neye göre yapıldığı konusunda bir fikir vermesi amacıyla ilk olarak, günümüze ulaşmış Ulumu'l-Kur'an, Tefsir Usûlü ve Tefsir literatürü arasında önemli gördüklerimiz incelenecektir.

1. Tarihsel Süreçte Rivayet-Dirayet Ayırımı

A- Ulûmu'l-Kur'an Ve Tefsir Usûlü Eserlerinde Rivayet-Dirayet Ayırımı

Muhasibi'ye (ö.243/857) ait "*Fehmu'l-Kur'an ve Meanihi*" adlı eseri, tefsir usûlü alanında bize ulaşan ilk çalışma olarak kabul edebiliriz.¹ Muhasibi, giriş kabul edebileceğimiz bölümdeki "Akıl Hakkında" başlığı altında, Kur'an'da sürekli olarak akla vurgu yapıldığına işaret ederek, Allah'ın kelimasının akıl vasıtasıyla anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Müellif, "Kur'an'ın Anlaşılması" başlıklı ikinci bölümde, ilmi peygamberlerden almanın önemine dikkat çekmektedir. Bu konuda öne sürdüğü gerekçeler, Peygamberlerin vahye muhatap olması ve din konusunda hata yapmaktan korunmuş olmalarıdır. Muhasibi daha sonra, sözü, söyleyenden daha iyi bilen olmayacağını belirterek, Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesinin önemine işaret etmektedir.² Muhasibi'nin bu görüşlerini incelediğimizde, akla ve nakle şöyle bir rol biçtiğini görürüz: Akıl anlama faaliyetinin vasıtasıdır. Anlama faaliyetinde Kur'an'ın diğer ayetleri ve Hz. Peygamber'in açıklamaları ise, tabir yerindeyse aklın kullanacağı birer malzeme konumundadır. Yani Kur'an'ı anlama faaliyetini gerçekleştiren, aklın dikkate alması gereken unsurlardan en önemlisi Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'den tefsir sadedinde gelen rivayetlerdir. Anlama faaliyeti açısından akıl ve naklin işlevinin hangi yönde olduğuna dikkat çeken Muhasibi'nin eserinde rivayet-dirayet ya da rey ile tefsir-me'sur tefsir gibi net bir ayırım göze çarpmamakla birlikte, kısmen de olsa bu ayırma ima söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Zaten bu dönemde böyle bir ayırım olmaması da normal bir durumdur.

Ebu'l-Ferec ibnü'l-Cevzi (ö.597/1200)'ye ait olan ve Ulûmu'l-Kur'an adı altında ilk yazılan kitaplardan kabul edebileceğimiz "*Funûnu'l-Efnan Fi Ulûmi'l-Kur'an*"³ adlı eserde de rivayet-dirayet ayırımına rastlanmamaktadır.

Hicri VIII. asır alimlerinden Süleyman b. Abdülkavi et-Tüfi (ö.716/1316), "*el-İksir fi İlmi't-Tefsir*" adlı eserinde tefsirde ihtilafın nedenlerini açıklar. Tüfi'nin tefsirde ihtilafın nedenleriyle ilgili görüşleri konumuzla ilgili olduğu için, bu konudaki düşünceleri üzerinde kısaca durmakta fayda görüyoruz. O, ihtilafın nedenlerini açıklarken, sahabenin Hz. Peygamber'den aldığı rivayetleri imkanları ölçüsünde naklettiğini ifade etmekte, ayrıca sahabenin hepsinin eşit derecede tefsir bilgisine sahip olmadığını, dolayısıyla tefsire ilişkin rivayetleri sahabeden alan tabiiilerin gerekli yerlerde ictihad yaptığını söylemektedir. O, ictihadın kaynakları arasında dilsel çalışmalarını, sünneti, tefsir edilmesi söz konusu olan ayetle konusal açıdan benzer

¹ Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 14.

² Haris el-Muhasibi, *Fehmu'l-Kur'an ve Meanihi*, y. y., 1978, s. 305-306.

³ Ebu'l-Ferec ibnü'l-Cevzi, *Funûnu'l-Efnan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1987.

ayetleri, tarihi olayları ve İsrailiyatı saymaktadır.⁴ Tûfî, selefin⁵, Hz. Peygamberden nakledilen "Her kim Kur'an hakkında kendi görüşüyle konuşursa ateşteki yerine hazırlansın" rivayetini ve Hz. Ömer'den benzer içerikle gelen haberi bildikleri halde, Kur'an'ı rey ile tevil etmelerini üç nedene bağlamaktadır: a) Kur'an hakkında kendi görüşlerine göre konuşanların bu rivayetleri bilmemeleri, yani duymamış olmaları, b) bu rivayetle, konuşmaya ehil olmayan kişilerin kastedilmesi, c) Kur'an'ın indirilmesine şahit oldukları için, kendilerinin Kur'an hakkında konuşmaya sonradan gelen insanlardan daha ehliyetli olmaları.⁶ Tûfî daha sonra Kur'an tefsiri ile ilgili şöyle bir ayırma gitmektedir: Kur'an ayetlerinin bir kısmı ya kendiliğinden açıktır; akıl sahibi herkes anlayacağı için bu ayetlerin anlaşılmasında her hangi bir sorun yoktur. Ayetlerin bir kısmı ise açık değildir; bu tür ayetlerin tevil edilmesinde bize yol gösterecek kesin akli delil, Hz. Peygamberden mütevatir bir nass, icma veya sahabeden haberi vahid olabilir ya da bunlardan hiç biri olmayabilir. Eğer bu zikrettiğimiz delillerden her hangi birisi varsa, kelamın zahirine uygun olsa da olmasa da bu delile yönelmek gerekir.⁷ Tûfî son olarak bu delillerin tefsir açısından ifade ettiği bilgi değerini tartışmaktadır. Tûfî'nin Kur'an tefsiri ile ilgili bu söylediklerini konumuz açısından şöyle değerlendirebiliriz: Tûfî tefsir konusunda rivayet-dirayet gibi bir ayırım yapmamaktadır. Ancak, açıkça anlayamadığımız ayetlerin anlaşılmasında bize yardımcı olabilecek bir takım delillerden söz etmektedir. Bu deliller arasında kesin akli delil ile Hz. Peygamberden tevatür yoluyla gelen nassı aynı kategoride değerlendirmektedir. Dolayısıyla, sekizinci asırda yaşayan Tufî'nin, tefsirin nasıl yapılması gerektiği konusunda bir takım görüşler öne sürdüğünü, ancak, tefsiri rivayet-dirayet diye ikiye ayırmadığını görmekteyiz.

Tûfî'nin muasırı olan İbn Teymiyye'nin (728/1327)"*Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*" adlı eserinde rivayet-dirayet diye ikili bir ayırım görmemekle birlikte, daha sonraki dönemde bu ayırımın içeriğini oluşturduğu kabul edilen unsurların net bir şekilde belirtildiğini görmekteyiz. İbn Teymiye eserinin baş tarafında Hz. Peygamberin Kur'an'ın tamamını lafız ve mana olarak sahabeye beyan ettiğini söylemektedir.⁸ Bu konuyla ilgili rivayetlere yer veren İbn Teymiye, eserinin sonlarına doğru "tefsir yollarından en iyisi hangisidir?" sorusunu Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesi, daha sonra sırasıyla sünnet ile tefsiri, sahabe sözüyle ve tabiün sözüyle tefsiri olarak cevaplamaktadır.⁹ Kur'an'ın rey ile tefsir edilmesi konusuna da değinen İbn

⁴ Süleyman b. Abdülkavi et-Tûfî, *el-İksir fi İlmi't-Tefsir*, Kahire 1977, s. 6.

⁵ Tûfî'nin selefin kendi görüşüyle tefsir etmesinin üç ihtimali olabileceğini söylerken yaptığı açıklamalardan buradaki selefle sahabeyi kastettiğini anlayabiliriz. Nitekim o, üçüncü ihtimali açıklarken "ayetlerin iniş sebebini bilmeleri" gibi bir gerekçe öne sürmektedir. Tûfî, a.g.e., s. 10.

⁶ Tûfî, a.g.e., s. 9-10.

⁷ Tûfî, a.g.e., s. 11.

⁸ İbn Teymiye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, Kahire, tarihsiz, s. 45.

⁹ İbn Teymiye, a.g. e., 93-102. Bilindiği gibi İbn Teymiye'nin zikrettiği bu aşamalar daha sonra rivayet tefsirinin aşamaları olarak kabul edilmiştir.

Teymiye, bu konuyla ilgili olarak "Kur'an'ın mücerred rey ile tefsiri haramdır"¹⁰ demektedir. İbn Teymiye'nin ileriki sayfalarda yaptığı açıklamalardan mücerred rey ile kastının dil ve şer'i konularda bilgisi olmayanları kastettiğini¹¹ anlıyoruz. İbn Teymiye her ne kadar rivayet-dirayet adı altında bir ayırım yapmasa da onun yapmış olduğu Kur'an'ın Kur'an ile, sünnet ile sahabe ve tabiin sözü ile tefsir edilmesi aşamalarının kendisinden sonrakileri etkilediğini söyleyebiliriz. Nitekim ileride de göreceğimiz üzere, bu derecelendirme sonradan rivayet tefsirinin mertebeleri olarak literatüre geçmiştir. Ayrıca, Muhasibi Kur'an'ın Kur'an ile ve Sünnet ile tefsir edilmesinin önemine dikkat çekmişti. İbn Teymiye'nin de bunlara sahabe ve tabiün sözü ile tefsiri eklediğini görüyoruz.

Ulümü'l-Kur'an türü eserlerin klasiklerinden sayılan, Zerkeşi'nin (ö.794/1392) "*el-Burhan fi Ulümü'l-Kur'an*" adlı eserinde, İbn Teymiye'nin tasnifinden kısmen farklı bir tasnif görmekteyiz. Zerkeşi, tefsirin bir çok kaynağının olduğunu belirtmekte, ancak, bunlardan en önemlilerinin dört kaynak olduğunu söylemektedir. Bunlar sırasıyla; Hz. Peygamberden nakil,¹² sahabe sözü,¹³ Arap dili¹⁴ ve mukteza, yani rey ile tefsir.¹⁵ Zerkeşi'nin ileriki sayfalarda yaptığı açıklamalardan "mukteza'ya göre tefsir" ifadesinden rey ile tefsiri kastettiğini anlıyoruz. Nitekim, burada rey ile tefsirin değerini tartışmaktadır. Zerkeşi Kur'an'ın Kur'an ile tefsirini ise yine bu bölümde ayrı bir başlık altında değerlendirmektedir. Ona göre, "en iyi tefsir yolu Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etmektir",¹⁶ eğer bu mümkün değilse Kur'an'ı sünnet ile tefsir etmek, daha sonra sahabenin görüşlerine müracaat etmek ve son olarak belli şartlar dahilinde nazar ve istinbat ile tefsir etmektir.¹⁷

Zerkeşi'nin İbn Teymiye'den farklı olan yönü şudur: Zerkeşi, eserinde "tefsirin kaynakları" ve "tefsir yolları" şeklinde iki ayrı şeyden bahsetmekte, tefsirin kaynaklarını sayarken Kur'an'ı zikretmemektedir. En temel dört kaynak; Hz. Peygamberden gelen rivayetler, sahabenin sözleri, dil ve rey'dir. Bu dört kaynağın ilk ikisi daha sonra rivayet tefsiri, diğer ikisi ise, dirayet tefsiri başlığı altında ele alınmıştır. Kur'an'ı tefsir etme yöntemlerini (turuku't-tefsir) ise Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesi, sünnet ile, sahabe sözü ve rey ile tefsir edilmesi olarak belirtmektedir. Zerkeşi'nin yaptığı bu tasniften onun, tefsirin kaynakları ile tefsir yöntemlerini birbirinden ayrı şeyler olarak değerlendirdiği sonucunu çıkarabiliriz.

¹⁰ İbn Teymiye, a.g. e., 102.

¹¹ İbn Teymiye, a.g. e., 107.

¹² Bedruddin Muhammed b. Abdillah, *el-Burhan fi Ulümü'l-Kurân*, Beyrut 1980, c. II, s. 156.

¹³ Zerkeşi, a.g.e., II, 157. (Zerkeşi burada bir alt başlık olarak tabiinden gelen rivayetleri de değerlendirmektedir. s. 158.)

¹⁴ Zerkeşi, a.g.e., II, 160.

¹⁵ Zerkeşi, a.g.e., II, 161.

¹⁶ Zerkeşi, a.g.e., II, 175.

¹⁷ Zerkeşi, a.g.e., II, 175-176.

Zerkeşi'den bir asır sonra yaşayan ve Suyüti'ye hocalık yapmış olan Kafiyeci (ö.879/1478) ise, konuyu daha farklı bir şekilde ele almıştır. Kafiyeci tefsir tevil terimleri arasındaki ilişkiyi tartışırken, rey ile tefsir hakkındaki hadise "Her kim Kur'an hakkında kendi görüşüyle konuşursa ateşteki yerine hazırlansın" rağmen, sahabenin Kur'an'ı rey ile tefsir etmesinin, onların bu hadisin aksine amel ettikleri anlamına gelmeyeceğini, zira her konuyla ilgili nakil olmadığı için sahabenin bu davranışının normal olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, o rey ile tefsiri memduh/övgüye değer ve mezmum/yerilmesi gereken tefsir olmak üzere ikiye ayırarak sorunu çözmeye çalışır. Rey-i Memduh, tefsir yapabilmek için gerekli olan ilimleri bilmek kaydıyla dinin temel ilkelerine dayanarak yapılan tefsirdir. Bu şartlar altında tefsir yapan kişinin durumu müctehidin durumu gibidir. Dolayısıyla, söz konusu hadiste kastedilen bu değildir.¹⁸ Hadiste kastedilenler, kendi görüşünü Kur'an'ı anlamada ölçüt kabul edip görüşünü sağlamlaştırmak için lafızlardan anlaşılan anlamı terk ederek Kur'an'ı kendi aklına göre tefsir edenlerdir.¹⁹

Kâfiyeci daha sonra kendisinden önce eser yazanlardan farklı olarak, tefsir ilminin tanımını yapmaktadır. Bu tanımdan sonra da tefsir ilminin ikiye ayrıldığını belirtir:

- a) Rivayet Tefsiri "et-tefsiru'l-müteallika bi'r-rivaye" : Ancak nakil, sema/işitme, ayetlerin iniş sebepleri ile idrak edilen tefsirdir. Kâfiyeci bunu "tefsir" terimiyle ifade eder. Bu konuda nakil olmaksızın söz söylemek hatalıdır.
- b) Dirayet Tefsiri "huve ma yetealleku bi'd-diraye": Anlaşılması Arap dilinin kurallarına bağlı olan tefsir. Kâfiyeci bunu "tevil" terimiyle ifade eder. Bu konuda ise, dinin asıllarını bir yana bırakıp arzularından hareket ederek söz söylemek hatalıdır.²⁰

Kâfiyeci'nin, kendisinden önce yaşamış olan İbn Teymiye ve Zerkeşi'de olduğu gibi Kur'an'ı Kur'an ve sünnet ile, sahabe ve tabiin sözü ile tefsir etmek gibi bir derecelendirme yapmadığını, "ancak rivayet" ve "dirayet tefsiri" ifadelerini ilk kez kullandığını görüyoruz. Ancak, Kâfiyeci bu ifadelerin kabaca bir tanımını yapmakta, içeriğini net bir şekilde doldurmamaktadır.

Suyüti, (ö.911/1506) "*el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*" adlı eserinde, "müfessirin şartları ve adabı" başlıklı bölümde, Kur'an'ı tefsir etmek isteyen kimsenin, ilk olarak Kur'an ile tefsir etmesi gerektiğini, daha sonra, sünnet ve sahabe sözüne müracaat edilmesi gerektiğini söyler.²¹ Suyüti tefsirin kaynakları konusunda, Zerkeşi'nin yak-

¹⁸ Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci, *et-Teysir fî Kavaid-i İlmî't-Tefsir*, Ankara 1974, s. 7.

¹⁹ Kâfiyeci, a.g.e., 8.

²⁰ Kâfiyeci, a.g.e., 13.

²¹ Celaleddin Abdurrahman Suyüti, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dimeşk 2002, c. II, s. 1197.

laşımını aynen benimseyerek, Zerkeşi'nin adını sarıh bir şekilde zikrettikten sonra onun saydığı dört kaynağı zikreder.²²

Zerkeşi ve Suyüti'nin bu görüşlerini incelediğimizde, bugünkü anlamda rivayet-dirayet ayrımını görmediğimiz gibi, bu ayırmada rivayet tefsirinin ilk aşaması olarak kabul edilen Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesini, tefsirin kaynakları arasında değil, ayrı bir yerde zikrettiklerini görürüz.²³

Şah Veliyullah Dihlevi (ö.1176/1764), "*el-Fevzü'l-Kebir fi Usûli't-Tefsir*" adlı eserinde, tefsir çeşitleri diye bir bölüm açmış, fakat bu bölümde tefsir çeşitlerinden çok, tefsire yönelişler olarak kabul edebileceğimiz şöyle bir tasnifte bulunmuştur: Hadisçilerin tefsiri, mütekelliminin tefsiri, fıkıh ve usûlcülerin tefsiri, dilcilerin (grammar) tefsiri, edebiyatçıların tefsiri, kıraatle uğraşanların tefsiri, sûflerin tefsiri.²⁴ Dihlevi yaptığı bu tasnifle, daha çok her müfessirin farklı yönlerden Kur'an'ı tefsir ettiğini ifade etmeye çalışmıştır.

Dihlevi hadisçilerin (eshab-ı hadis) tefsirinde rivayet olarak gelen şeyleri zikrederken, Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesini de zikretmektedir.²⁵ Buradan hareketle, Dihlevi'nin Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesini rivayet tefsiri olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, o, rivayet-dirayet tefsiri şeklinde net bir ayırım yapmadığı gibi, kendisinden önce yazılan eserlerde geçen ve bugün rivayet tefsirinin merhaleleri olarak kabul edilen aşamalardan söz etmemektedir.

Çağdaş alimlerden Zerkani (ö.1367/1948), bazı alimlerin, tefsiri, rivayet tefsiri/et-tefsir bi'l-mesur, dirayet tefsiri/et-tefsir bi'r-rey ve işari tefsir olmak üzere üç kısma ayırdığını belirtmektedir. Zerkani rivayet tefsirini Kur'an, sünnet ve sahabe sözünde Allah'ın maksudını açıklamaya yönelik olarak gelen şeylerin oluşturduğunu söylemektedir.²⁶ Diğer bir ifadeyle, o, rivayet tefsirini üçe ayırır: Kur'an'ın Kur'an ile, sünnet ile ve sahabe sözü ile tefsiri. Tabii sözünün ise rivayet tefsiri mi dirayet tefsiri mi olduğu hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu ifade eder.

Zerkani'nin yaptığı bu tasnif ve bu tasnifte yer alan rivayet tefsirinin içeriğini Kur'an, sünnet ve sahabe (ihtilaf olduğunu söylese de tabiini de ekleyebiliriz) şeklinde doldurması kendisinden sonra gelenleri etkilemiştir diyebiliriz.²⁷ Bundan sonra yazılan eserlerin hemen hemen tamamında bu tasnifi görmekteyiz. Örneğin

²² Suyüti, a.g.e., II, 1204-1206.

²³ Zerkeşi ve Suyüti'nin bu görüşleri ile söylediklerimizin karşılaştırması için bkz. Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Ankara 2003, s. 104-105.

²⁴ Şah Veliyullah Dihlevi, *el-Fevzü'l-Kebir fi Usûli't-Tefsir*, Kahire, 1984, s. 171-172.

²⁵ Dihlevi, a.g.e., 180-181.

²⁶ Muhammed Abdülazim Zerkani, *Menahilü'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1988, c. II, s. 13. ayrıca krş. Koç, a.g.e., 105.

²⁷ Krş. Koç, a.g.e., 105.

Abdurrahman el-Akk nakli tefsiri, Kur'an'ın; Kur'an, sünnet, sahabe ve tabiin sözü ile tefsir edilmesi şeklinde tanımlamakta,²⁸ nakli tefsirin kaynakları olarak da aynı şeyleri zikretmektedir.²⁹

B- Tefsirlerde Rivayet-Dirayet Ayırımı

Müfessirlerin bir çoğu müstakil bir usûl kitabı yazmamış, bununla birlikte bazıları tefsirlerinin mukaddimesinde, kendi tefsir usûlleri hakkında bilgiler vermişler ya da ulûmu'l-Kur'an ile ilgili düşüncelerini belirtmişlerdir. Dolayısıyla, tefsir literatüründe önemli gördüğümüz bazı tefsirlerin mukaddimelerini, rivayet-dirayet ayrımı bağlamında incelemeyi uygun görüyoruz.

"*Câmiu'l-Beyan an Tevili Âyi'l-Kur'an*" adlı eserinin mukaddimesinde Taberî'nin (ö. 310/922)³⁰ ele aldığı konulardan birisi de Kur'an'ın rey ile tefsir edilmesidir. Taberî bu konuyla ilgili rivayetleri zikrettikten sonra, bu haberlerin şu anlama geldiği sonucuna ulaşmaktadır: Sadece Rasûlullah'ın yaptığı açıklamalarla bilinen ayetlerin (Taberî bu ayetlerin mücmel olup da Hz. Peygamber'in beyanıyla açıklanan ayetler olduğunu daha sonra açıkça söylemektedir) teviliinde hiç kimsenin kendi görüşüne göre söz söylemesi caiz değildir. Bu konuda konuşan kişi isabet etmiş de olsa yanlış yapmıştır. Çünkü onun isabet etmesi, bilgi yoluyla elde edilen bir sonuç değil, aksine zann yoluyla elde edilen bir sonuçtur.³¹ Taberî daha sonra başka bir yerde Kur'an'ın üç tevil yönünün olduğunu zikretmektedir: Sadece Allah'ın bildiği, sadece Hz. Peygamber'in bildiği ve Kur'an'ın indirildiği dili bilen kişilerin bildiği tevil. Taberî'nin bu sonuncu kısmın ayrıntısında dil ile ilgili ve şiir yoluyla yapılan açıklamalarla sahabe ve tabiinden gelen sözlerin önemine dikkat çekmektedir.³² Taberî eserinin mukaddimesinde rivayet-dirayet ayrımından söz etmeksizin, Hz. Peygamber'in, sahabenin, tabiünün tefsirinden, dil ve şiir yoluyla yapılan tefsirden bahsetmektedir.

Ebu'l-Leys es-Semerkindi (ö. 383/993), "*Bahru'l-Ulûm*" adlı tefsirinin mukaddimesinde Taberî gibi rey ile tefsir hakkında gelen haberleri zikretmekte ve dile ait konuları ve esbab-ı nüzülü bilmeyen kimselerin Kur'an'ı kendi görüşlerine göre tefsir etmelerinin doğru olmadığını belirtmektedir.³³

²⁸ Halid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-Tefsir ve Kavâiduhu*, Beyrut 1994, s. 111.

²⁹ el-Akk, a.g.e., 113-119.

³⁰ Taberî'den önce yaşamış olan Ferra, Ebu Ubeyde ve Abdurrezak b. Hemmam'ın tefsirlerinde mukaddime yoktur.

³¹ Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyan an Tevili âyi'l-Kur'an*, Mısır, 1331, I, 25-26.

³² Taberî, a.g.e., I, 30-31.

³³ Semerkandi, Ebulleys Nasr b. Muhammed, *Bahru'l-Ulûm*, I, 71.

Zemahşeri'nin (ö. 538/1143), tefsirine yazdığı iki sayfalık mukaddimesinde dikkat çektiği şey, meani ve beyan ilmini bilmedikçe fıkıhçı, kelamcı, dilci ya da nahivci olsun kişinin, Kur'an tefsirinde çok da başarılı olamayacağıdır.³⁴

İbn Atıyye (ö. 546/1151), tefsirinin mukaddimesinde "Kur'an'ı Tefsir Etmek ve Müfessirlerin Mertebeleri" başlığı altında rey ile tefsir konusundaki hadisi zikreder ve bu hadisin, insanın bir takım amaçları elde etmek için, alimlerin bu konuda söylediklerine bakmaksızın Kur'an'ı kendi görüşüne göre tefsir etmesi anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁵

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1200) ve İzz b. Abdisselam (ö. 660/1262) da tefsirlerinin mukaddimelerinde rivayet-dirayet ayrımından söz etmemişlerdir.³⁶

Kurtubi (ö. 671/1273) tefsirinin mukaddimesinde Kur'an'ı rey ile tefsir etmekle ilgili hadisleri zikrettikten sonra buradaki "rey"den maksadın kendi arzularına göre tefsir etmek olduğunu, dolayısıyla Kur'an'ı kendi arzusuna göre tefsir etmenin doğru olmadığını belirtir.³⁷ Kurtubi, bazılarının bu hadisten hareketle tefsirin nakle dayalı olduğunu savunduklarını söyledikten sonra, hadiste kastedilenin bu olmadığını iddia ederek bu görüşün yanlış olduğunu belirtir. O, sahabenin ihtilaf etmelerinin ve onların söylediklerinin tamamını Hz. Peygamber'den nakil yoluyla söylemediklerini, tefsirin sadece nakilden ibaret olmayışının bir göstergesi olarak kabul eder.³⁸ Kurtubi eserinin mukaddimesinde rivayet-dirayet ayrımı yapmamakta, rey ile tefsir konusundaki hadisi zikrederek bunun ne anlama geldiğini açıklamaktadır.

Beydavi (ö. 685/1288) ve Nesefi (ö. 710/1310) de tefsirlerinin mukaddimelerinde rivayet-dirayet ayrımından bahsetmemektedir.³⁹

Nizamüddin en-Nisabüri (ö. 728/1328), mukaddimesinde bazı müfessirlerin tefsiri bırakıp teville yöneldiğini; teville yönelenlerden çoğunun yanlış yola gittiğini, bazı müfessirlerin ise tefsir ve tevilden her birini kullandığını ifade etmektedir.⁴⁰

³⁴ Zemahşeri, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmıdt-Tenzil ve Uyüni'l-Ekâvili fi Vucühi't-Tevîl*, Mısır, 1354, I, 3.

³⁵ İbn Atıyye, *Kâdi Ebu Muhammed Abdulhak b. Galib el-Endülüsi*, Beyrut 1993, I, 41.

³⁶ İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec, *Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut 1987, I, 4; İzz b. Abdisselam, İzzeddin Abdülaziz b. Abdisselam, *Tefsiru'l-Kur'an*, I, 81-85, Beyrut 1996.

³⁷ Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, Mısır 1967, I, 32.

³⁸ Kurtubi, a. g. e., I, 33.

³⁹ Beydavi, Kâdi Nasıruddin, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Tevîl*, İstanbul 1990, I, s. 2-10; Nesefi, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, İstanbul 1991, I, 2.

⁴⁰ Nisabüri, Nizamüddin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin, *Tefsiru Garâibu'l-Kur'an ve Ragâibu'l-Furkan*, Beyrut 1996, I, 5.

Nisabûri burada tefsir ile tevilden ne kastettiğini açıkça belirtmemiştir. Bununla birlikte tefsirle rivayeti, teville de dirayeti kastettiğini söyleyebiliriz.⁴¹

Hâzin (ö. 741/1340) ve İbn Kesir (ö. 774/1372) de tefsirlerinin mukaddimelerinde diğer bir çok müfessir gibi rey ile tefsir hakkındaki rivayetleri zikrederek bu rivayetlerle kendi arzusuna göre tefsir yapanların kastedildiğini ifade etmektedirler. Hâzin mukaddimesinde tefsir ve tevil terimlerinin tanımını yaparak aralarındaki farkı da belirtmektedir.⁴²

Seâlibi (ö. 876/1471), eserinin mukaddimesinde İbn Atıyye gibi "Kur'an'ı Tefsir Etmek ve Müfessirlerin Mertebeleri" başlığı altında rey ile tefsir hakkındaki görüşleri sunmakta ve İbn Atıyye'nin söyledikleriyle hemen hemen aynı şeyleri söylemektedir.⁴³

Tefsirinde rivayet-dirayet ayırımından en açık bir şekilde bahseden kişi, Şevkani'dir. Nitekim, tefsirini, bu ayırımı çağrıştıracak şekilde "*Fethü'l-Kadir el-Camiu beyne Fenneyi'-Rivaye ve'd-Diraye min İlmî't-Tefsir*" şeklinde isimlendirmiştir. O, eserini bu şekilde isimlendirmesinin nedeni olarak bu iki yöntemi de kullanmayı amaçlamış olmasını gösterir. Ayrıca eserinin mukaddimesinde rivayet-dirayet ayırımını açıkça belirtir:

"Müfessirlerin büyük çoğunluğu iki gruba ayrıldı ve iki ayrı yol seçti: İlk grup, tefsirlerinde sadece rivayetle yetindi... Diğer grup ise bakış açılarını Arapça'nın kaideleri ve alet ilimleriyle sınırlı tuttu..."⁴⁴

Şevkani bu ayırımı açıkça belirttikten sonra, Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesini rivayet tefsirinin aşamaları altında zikretmemiştir. Yani ona göre Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, rivayet tefsirinin kapsamına dahil değildir.

Âlûsi (ö. 1270/1853) "*Rûhu'l-Meâni*" adlı tefsirinin mukaddimesinde tefsir ve tevil terimlerinin tanımlarını yaptıktan sonra aralarındaki farkla ilgili görüşleri zikreder. Daha sonra aralarındaki farkın örfeye göre belirlenmesi gerektiğini ama bütün görüşlerin kendi yaşadığı dönemin örfüne aykırı olduğunu öne sürerek, kendi görüşünü belirtir. Kendi zamanında tevilin "kendisiyle, ibarelerin üzerindeki örtülerin sülûk erbabına açıldığı, gayb bulutlarından yağmurların ariflerin kalplerine indiği

⁴¹ Nisabûri, a. g. e., I, 3-58.

⁴² Hâzin, Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdadi, *Lübâbü't-Tevîl fi Meâni't-Tenzil*, Beyrut, t.y., I, 6-7; İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Mısır, t.y., I, 5-6.

⁴³ Seâlibi, Abdurrahman, *el-Cevahiru'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut 1996, I, 28-29.

⁴⁴ Muhammed b. Ali eş-Şevkani, *Fethü'l-Kadir el-Camiu beyne Fenneyi'-Rivaye ve'd-Diraye min İlmî't-Tefsir*, Beyrut 1983, 12-13.

kutsi bir işaret" anlamında örfleştiğini, tefsirin ise bundan başka bir şey olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Âlusi, daha sonra rey ile tefsir hakkındaki görüşünü de belirtir:

"Yaygın olan kanaata göre rey ile tefsir men edilmiştir... Bu konuda Ebu Davud, Tirmizi ve Nesei'deki hadisleri delil olarak zikrederler. Ancak bunlar rey ile tefsirin men edilmesi hakkında delil olamaz. Zira bu hadislerin sıhhati hakkında tartışmalar vardır. Ayrıca rey ile tefsirin ve icihadın caiz olduğuna dair Kur'an'da bir çok delil vardır..."⁴⁶

Kasimi (ö. 1332/1914) tefsirinin geniş mukaddimesinde ilk olarak, Zerkeşi ve Suyuti gibi, tefsirin en önemli kaynaklarının dört olduğunu belirtir: Hz. Peygamber'den yapılan rivayetler, sahabe sözü, dil ve sözün muktezası.⁴⁷ Kasimi sözün muktezasını açıklarken rey ile tefsir konusunu tartışmakta bu konudaki görüşleri zikretmektedir. Daha sonra tefsirin, seleften nakledilen haberlere dayanan ve dile, iraba, belagata vb. dayanan tefsir olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade etmektedir.⁴⁸ Kasimi mukaddimesinin bir bölümünü "Kur'an-ı Kerim'in Tefsirinde Aklın Kullanılması"na ayırmıştır. O, adı geçen bu bölümde rey ile tefsir konusunu ayrıntılı olarak tartışmaktadır.⁴⁹ Kasimi rivayet-dirayet şeklinde olmasa da bir tasnif yaparak, nakle dayalı olan ve olmayan tefsir olmak üzere tefsirin ikiye ayrıldığını belirtmiştir.

Tahir b. Âşur (ö. 1394/1973) tefsirinin mukaddimesinde ilk olarak tefsir ve tevilin tanımları, ikisi arasındaki fark ve tefsirin konusu gibi konuları ele almaktadır.⁵⁰ Tahir b. Âşur mukaddimesinin üçüncü bölümünü rey ile tefsirin değerine ve anlamına ayırmış ve söz konusu hadisin kapsamına giren rey tefsirini beş madde halinde zikrederek hadisteki sakındırmanın bu tür tefsirlerle ilgili olduğunu belirtmiştir.⁵¹ İbn Âşur'un bu bölümde kullandığı başlıktan, tefsiri; mesur tefsir ve rey ile tefsir diye ikiye ayırdığı sonucuna ulaşabiliriz. Bununla birlikte bu tasnifin alt başlıklarının ne olduğunu söylememiştir. Hatta o, mesur tefsir ve rey tefsirinin ne olduğu konusundaki problemin farkında olduğu için olsa gerek, tefsirin sadece mesur tefsir olması gerektiğini söyleyenlerin "mesur" ile neyi kast ettiklerini açıkça belirtmediklerini ifade etmektedir. Eğer bununla kastettikleri sadece Hz. Peygamberden gelen rivayetler ise bu durumda tefsirin alanını oldukça daraltmış olacaklarını, ayrıca kendi tefsirlerinde söyledikleriyle çelişkiye gireceklerini, dolayısıyla pratikte bunun mümkün olmadığını belirtmiştir. O, bu kişilerin sahabe ve daha sonraki müfessirlerin sadece Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerle yetinmediğini itiraf etmek zorunda

⁴⁵ Âlusi, Şihabuddin Mahmud, *Ruhu'l-Meâni*, Beyrut 1994, I, 13.

⁴⁶ Âlusi, a. g. e., I, 15-17.

⁴⁷ Kasimi, Muhammed Cemaleddin, *Mehasinü't-Tevil*, Kahire 1918, I, 7-12.

⁴⁸ Kasimi, a. g. e., I, 13-14.

⁴⁹ Kasimi, a. g. e., I, 164-167.

⁵⁰ İbn Âşur, Muhammed Tahir, *Tefsirü't-Tenvir ve't-Tahrir*, y.y., t.y., I, 10-17.

⁵¹ İbn Âşur, a. g. e., I, 28-31.

olduklarını da sözlerine ekler. "Mesur" ile Hz. Peygamber ve sahabeden gelen rivayetleri kastediyorlarsa bu durumda da yine tefsirin alanı sınırlandırılmış olur. Sahabeden gelen rivayetlerin de oldukça sınırlı olduğunu delilleriyle ortaya koyan İbn Âşur, bu yüzden tabiünün çoğu kez kendi anlayışlarına göre Kur'an'ı tefsir ettiklerini ifade etmektedir.⁵²

Müfessirlerden bir çoğu, rey ile tefsir üzerinde durmuş ve Kur'an'ın rey ile tefsir edilmesini yasaklayan hadisin ne anlama geldiğini açıklamıştır. Ancak onların, eserlerinde rivayet-dirayet diye ikili bir tasnif yaparak bugünkü şekliyle bir tanım yapmadıklarını görüyoruz. Bununla birlikte son dönem müfessirlerinden Şevkani hem eserinin adında bu ayırımı dikkat işaret etmiş hem de mukaddimesinde rivayet-dirayet ayırımına dikkat çekmiş ve kendisine kadar gelen müfessirlerin büyük çoğunluğunun bu iki yoldan birisini tercih ettiğini açıkça söylemiştir. Rivayet tefsirinin aşamalarını sayarken Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesinden hiç söz etmemiştir. Kasimi, tefsiri nakle dayanan ve dayanmayan diye ikiye ayırmıştır. Tahir b. Aşur ise tanım problemine dikkat çekmek suretiyle, tefsiri mesur tefsir ve rey tefsiri diye ikiye ayırmıştır.

II. Rivayet-Dirayet Ayırımının Problemleri

Bugüne kadar geçirdiği evreyi göz önünde bulundurduğumuzda, son dönemde tefsirin net bir şekilde rivayet-dirayet şeklinde ikiye ayrıldığını görüyoruz. Bu ikili tasnifte Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesi, sünnet ile sahabe ve tabiün sözü ile tefsir edilmesi rivayet tefsiri olarak kabul edilmiştir. Dirayet tefsiri ise kabaca, Kur'an'ın dil, kelam, fıkıh gibi yönlerden tefsir edilmesi olarak tanımlanmıştır. Tefsirin rivayet-dirayet şeklinde tasnif edilmesinde ve her birinin bu şekilde alt başlıklara ayrılmasında bir takım problemler olduğunu düşünüyoruz.

Gerek bu ikili tasnifi gerekse rivayet ya da dirayet tefsir türleri olarak kabul edilen alt başlıkları analiz ettiğimizde bu problemi daha açık olarak görmemiz mümkündür.

Öncelikle, rivayet tefsirinin ilk aşaması olarak kabul edilen Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi üzerinde duralım. Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesinin rivayet tefsiri olarak kabul edilmesi kanaatimizce çok uygun değildir. Zira birbiriyle ilgili olduğu açıkça anlaşılan⁵³ ayetleri saymazsak Kur'an'ı Kur'an ile tefsir eden müfessir, tefsir eden ayetle tefsir edilen ayet arasındaki bağlantıyı kendisi kurmaktadır. Tefsir külliyyatına bakıldığında açıklayıcı konumdaki ayetleri, alimlerin kendi dirayetleriyle belirlediğini görmemiz mümkündür. Örneğin dirayet tefsiri olarak öne çıkarılan Razi'nin

⁵² İbn Âşur, a. g. e., I, 32-33.

⁵³ Örneğin konusu aynı olan bir kıssanın farklı yerlerde farklı şekillerde geçmesi.

(ö.606/1209) tefsirinde Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi, rivayet tefsirlerinin en meşhuru olarak kabul edilen Taberî'nin (ö.310/922) eserinden daha fazladır.⁵⁴ Ayrıca, kelami mezheplerin, ele aldıkları konularla ilgili gördükleri farklı ayetleri kendilerine delil almaları ve farklı sonuçlara ulaşmaları, ayetler arasında bağlantı kurulmasında, yani, ayetlerin ayetlerle tefsir edilmesinde müfessirlerin dirayetinin büyük rol oynadığının bir göstergesidir. Nitekim her bir mezhep, aynı konularla ilgili farklı ayetleri ön plana çıkararak kendi görüşlerine delil olarak öne sürmüş ve sonuçta kendi ön kabullerine göre aynı ayetlerden farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu durumda, yapılan iş, sonuç itibarıyla Kur'an'ın Kur'an'ı tefsir etmesi değil, müfessir tarafından Kur'an'ın bir ayetinin diğer bir ayetle irtibatı kurularak tefsir edilmesidir.

Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesi, "insana ait bir tefsir gayreti"⁵⁵ olduğu için, bunun rivayet tefsiri olarak kabul edilmesinin yanlışlığına dikkat çeken ilim adamları olmuştur. Örneğin Adnan Zarzur, "*Ulûmu'l-Kur'an: Medhal ila Tefsiri'l-Kur'an ve Beyani İ'cazihi*" adlı eserinde Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesiyle ilgili olarak şunları söyler:

Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesi, Kur'an tefsirinde atılacak en sağlıklı adım ve yöntemdir. Her ne kadar bu adım 'mesur tefsir' olarak isimlendirilse de bu isimlendirme üzerinde tartışılması gerekir.⁵⁶

Kur'an'ın Sünnet'le tefsir edilmesini rivayet tefsiri olarak kabul etmenin de bir takım problemleri vardır. Öncelikle, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın ne kadarını tefsir ettiği hususunda görüş birliği olmadığını vurgulamamız gerekmektedir. Tûfî'ye göre, Hz. Peygamber vefat etmeden önce Kur'an'ın tefsiri kendisinden harf harf alınmıştı.⁵⁷ İbn Teymiye'ye (ö.728/1328) göre de, Hz. Peygamber Kur'an'ın tamamını hem lafızları hem de manalarıyla tefsir etmiştir.⁵⁸ Ancak Suyûti'ye (ö.911/1505) göre, o Kur'an ayetlerinin az bir kısmını tefsir etmiştir. Suyûti, tefsirle ilgili olarak Hz. Peygamber'e merfu yolla ulaşan rivayetlerin oldukça az olduğunu ifade etmiş ve eserinin sonunda bunları zikretmiştir.⁵⁹ Hadis külliyyatının Kur'an tefsiriyle ilgili bölümlerindeki hadislerin azlığı,⁶⁰ Suyûti'nin görüşünü doğrulamaktadır. Ayrıca, Buhari, Müslim ve Tirmizi'nin eserlerinin tefsir bölümleri analiz edildiğinde rivayetlerden bir kısmının tefsir ettiği belirtilen ayetle arasındaki bağlantının müellif tarafından ku-

⁵⁴ Koç, a.g.e., 102.

⁵⁵ Koç, a. g. e., 106; ayrıca bakınız: Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul 1996, 53, 54-55.

⁵⁶ Adnan Zarzur, *Ulûmu'l-Kur'an Medhal ila Tefsiri'l-Kur'an ve Beyani İ'cazihi*, Beyrut 1991, s. 404.

⁵⁷ Tûfî, a.g.e., 6.

⁵⁸ İbn Teymiye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, 45.

⁵⁹ *İtkan*, II, 1205. ayrıca bkz. Zarzur, a.g.e., s.404.

⁶⁰ Ayrıca, Kitabü't-Tefsir bölümlerindeki rivayetlerin bir kısmının Peygambere merfu olarak ulaşmayıp, sahabenin görüşleri olduğu göz önüne alındığında bu sayı daha da azalacaktır.

rulduğu görülecektir.⁶¹ Yine tefsirlere baktığımızda Hz. Peygamber'in sözleri, davranış ve takrirleri herhangi bir ayırımı tabi tutulmaksızın Kur'an tefsiri olarak kabul edilmiş, Kur'an tefsirine yönelik yapmış olduğu açıklamalar, bütün sünnete teşmil edilmiştir.⁶² Dolayısıyla Hz. Peygamber'den bizzat Kur'an tefsirine yönelik gelen rivayetlerin dışındaki hadislerle Kur'an ayetleri arasındaki ilişkiyi yine müfessir kendi dirayetiyle kurmaktadır. Açıklayan konumunda olan hadisi, müfessirin kendisi belirlemektedir. O halde bu yöntemin Rivayet Tefsiri olarak kabul edilmesi de sorunlu gibi gözüküyor.

Sahabe sözü ve tâbiün sözünün rivayet tefsiri kapsamında değerlendirilmesi de benzer sorunları taşımaktadır. Nitekim, bu durum sahabe ve tâbiünün yapmış olduğu bütün tefsir faaliyetlerinin nakle dayalı olduğu sonucunu doğurur ki, bunun ne derece doğru olduğu tartışılabilir. Diğer bir deyişle, sahabe ve tabiün Kur'an'ı tefsir ederken akli hiç mi kullanmamıştır? Oysa, gerek sahabenin yapmış olduğu genel rivayetler gerekse nüzül sebeplerine ilişkin rivayetler arasında icthadi olan, yani, kendi dirayetlerine dayanarak yapılmış olanları vardır.⁶³ Adnan Zarzur bu konuya da dikkat çekmekte ve şöyle demektedir:

Sebeb-i nüzul gibi, reye konu olmayan hususlarda sahabeden nakledilen rivayetler, bize göre mesur tefsir kapsamındadır. Ancak, nakledilenler, dil gibi, reye dayalı konularla ilgili ise sahabenin tefsirini icthad kapsamında değerlendirmek gerekir.⁶⁴

Tabiün dönemine gelindiğinde, daha serbest yorumların yapılması, mezhebî tasavvurların tefsire konu edilmesi gibi durumların sözkonusu olduğunu görmekteyiz. Ayrıca, sahabe ve tabiünden gelen rivayetlerin hiç birini rey kapsamında değerlendirmesek bile, Kur'an'ın Kur'an ile ve sünnet ile tefsir edilmesini değerlendirirken gündeme gelen sorunla karşılaşmamız mümkündür. Zira sahabe ya da tabiinin görüşlerine eserinde yer veren müfessirler, ayetlerle sahabe ve tâbiin rivayetleri arasında bağlantı kurarken yine kendi icthad ya da tercihleri ön planda olabilmektedir. Bu konuya İbn Âşur da dikkat çekmektedir:

Taberi, kendisini sadece sahabe ve tabiünden nakledilenlerle yetinmekle yükümlü tutmasına rağmen, o bu rivayetlerden kendi seçtiğini eserine almış ve Arap şirinden de delil getirmek suretiyle bu rivayetlerden bazısını bazısına tercih etmiştir. Bu bile kendi çizmiş olduğu, mesur tefsirle yetinme sınırını, aştığını göstermeye yeter...⁶⁵

⁶¹ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, Ankara 2001.

⁶² Koç, a.g.e., 110-116.

⁶³ Bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, İstanbul 1994, s. 280-281.

⁶⁴ Zarzur, a.g.e., 404.

⁶⁵ İbn Âşur, a. g. e., I, 33.

Buraya kadar, sorunu rivayet tefsirinin içeriğinden hareket ederek aldık. Konuya dirayet tefsiri açısından baktığımızda başka sorunlarla karşılaşmaktayız. Sözgelimi, dilsel, fikhî ya da kelamî yönü ağır basan tefsirlerde geçen dilsel, fikhî ya da kelamî açıklamaların hepsi, müfessirlerin kendi düşünceleriyle ortaya koyduğu görüşler midir, yoksa bu görüşlerden bir kısmını kendisinden önceki alimlerden mi nakletmektedir? Eğer bir müfessir yapmış olduğu bir açıklamayı, başka bir yerden naklediyorsa/rivayet ediyorsa, bu müfessirin yaptığı faaliyeti dirayet tefsiri olarak adlandırmak ne derece doğru olur? Ya da bir müfessirin, eserinde yer verdiği fikhî açıklamaların özünü, yaptığı nakiller oluşturmaktaysa bunu "müfessirin dirayet yönünden yaptığı açıklama" olarak mı değerlendireceğiz? Sonuçta, fikhî, kelamî ve dilsel yönden yapılan tefsirleri hiç bir ayırma gitmeden dirayet tefsiri olarak değerlendirmemiz mümkün müdür?

Aslında, bütün bu tefsir faaliyetlerini aklın Kur'an'ın, Sünnet'in, sahabelerden gelen rivayetlerin ve değişik ilimlerin verilerinden yararlanarak yaptığı tefsirler olarak algılamamız mümkündür. Dolayısıyla, ister rivayet tefsiri densin, isterse dirayet tefsiri densin her iki tefsirde de akıl büyük bir rol oynamaktadır. Aklın rolü olmadan rivayetleri değerlendirip, ayetlerle bağlantısını kurmak mümkün müdür? Şayet aklın rolü olmadığı kabul edilirse, aynı rivayetlerden farklı anlayışlara, tefsirlere ve yorumlara gidilmesi nasıl izah edilir?

III. Rivayet-Dirayet Ayırımının Muhtemel Gerekçeleri

Tefsirin rivayet-dirayet şeklinde ikiye ayrılmasının gerekçeleri hakkında söyleyebilmek için ilk olarak bu ayırımın mahiyeti ile ilgili olarak şu soruları sormamız gerekir: Bu tasnif öze ilişkin bir ayırım mıdır, sadece tasnif amaçlı bir ayırım mıdır, yoksa değer taşıyan bir ayırım mıdır?

Yaptığımız analizden hareket ederek, bu ayırımın öze ilişkin bir ayırım olmadığını düşünüyoruz. Eğer öze ilişkin bir ayırım olsaydı, yani şu an elimizdeki mevcut tasnif ve bu tasnifin alt başlıklarında zikredilen tefsir çeşitlerinin bir kısmı salt rivayet, diğer bir kısmı da salt dirayet ürünü olsaydı, diğer bir ifadeyle, bunlar kategorik olarak bir birlerinden tam anlamıyla ayrı şeyler olsalardı, bu ayırımın öze ilişkin bir ayırım olduğu kabul edilebilirdi.

Rivayet-dirayet ayırımının tasnife yönelik pratik amaçlı bir ayırım olması mümkün olabilir. Zira insan zihni olayları ve olguları anlamaya çalışırken kategorilere ayırır. Bu durumda bir birine yakın olanlar aynı başlık altında değerlendirilebilir. Bu durumda yapılması gereken şey bu kategoriler arasında problemler varsa bu problemleri en asgariye indirmeye çalışmak olmalıdır.

Rivayet-Dirayet ayırımının değer taşıyan bir ayırım olduğu da söylenebilir. Böylece bütün rivayetlere bir tür ayrıcalık edilmesi amaçlanmış olabilir. Hz. Peygamber'in tefsirinin özel bir yeri vardır ve olmalıdır. Sahabenin sebab-i nüzüllere

şahit olmaktan kaynaklanan özel konuları sebebiyle avantajları olduğu da inkar edilemeyecek bir realitedir. Ama buradan hareketle sahabeden nakledilen bütün görüşleri bir tutmak ne derece doğrudur? Zira sahabeden nakledilen görüşler arasında Hz. Peygamder'den naklettikleri olduğu gibi kendi ictihadlarıyla söyledikleri sözler de vardır. Nitekim sebebi nüzül rivayetlerindeki farklılıklar sahabenin bazı konularda kendi ictihadlarıyla hüküm verdiklerini göstermektedir. Tabiün ve daha sonrakilerden gelen rivayetlerde ise ictihadın yeri daha belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Dolayısıyla rivayet tefsirinin bütün kategorilerini bir tutarak hepsini aynı şemsiye altında toplamanın ve birbirine eşdeğer kabul etmenin doğru olmadığını düşünüyoruz.

Rivayet-dirayet ayırımının arkasında rivayetlere bir tür ayrıcalık atfetmenin yanı sıra, insanların kendi düşüncelerine önceki asırlarda yaşayanların görüşleriyle destek arama ihtiyacı da olabilir.⁶⁶ Kendi görüşlerini rivayetler sayesinde sağlamlaştırmayı amaçlayanlar, tefsirin rivayet-dirayet diye ikiye ayrılarak rivayet tefsirinin daha iyi bir yol olduğunu yaymaya çalışmış olabilirler. Böylece kendi görüşleri, ayrıcalık atfedilen görüşlerle desteklenmiş ve kendi görüşlerinin daha çok itibar görme ihtimali artmış olacaktır.

Sonuç

Rivayet-dirayet ayırımının, bugünkü içeriğiyle, (yani rivayet tefsirinin içeriğinin, Kur'an'ın Kur'an ile sünnet ile sahabe ve tabiün sözü ile tefsir edilmesi, dirayet tefsirinin içeriğinin de Kur'an'ın dil, fıkıh, kelam gibi yönlerden tefsir edilmesi şeklinde doldurularak), sonradan ortaya çıkmış bir ayırım olduğunu düşünüyoruz. Yaptığımız çalışma ışığında, rivayet tefsirini, Kur'an'ı Kur'an ile, sünnet ile, sahabe veya tabiün sözü ile tefsir etmek şeklinde ilk tanımlayan kişinin Zerkani olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, bu döneme kadar yazılan eserlerde, Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesinin rivayet tefsiri olduğunu açıkça söylenmemektedir. Bu tür bir tefsirin önemi üzerinde bir çok alim durmuştur. Muhasibi, İbn Teymiye, Zerkeşi, Suyüti gibi alimleri bu anlamda zikredebiliriz. Ancak, bu alimlerin kullandıkları ifade Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesinde reyin oynadığı role işaret etmektedir. Nitekim, İbn Teymiye ve Zerkeşi'nin bu konuda kullandıkları "Kur'an'ı tefsir etmenin en iyi yolu Kur'an ile tefsir edilmesidir"⁶⁷ şeklindeki tanımlamada geçen "tefsir edilmesidir" sözü tefsirin müfessirle ilgili boyutuna işaret etmektedir. Ama bu tanımlama, Burhan'dan iktibas yaparak eserine alan ve dipnotta Burhan'daki ibarenin orijinaline de yer veren Subhi Salih, Zerkeşi'de geçen orijinalinden ve kendisinin de dipnotta verdiği farklı olarak zikretmiştir. Subhi Salih'in ifadesi "Kur'an'ın bir kısmı bir kıs-

⁶⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 107.

⁶⁷ Bkz. İbn Teymiye, a.g.e., 93; Zerkeşi, a.g.e., II, 175.

mını tefsir eder⁶⁸ şeklindedir. Bu ifade müfessirin rolünü, yani tefsir faaliyetinin dirayet boyutunu çağrıştırmamaktadır. Zira buna göre tefsir etme işinin öznesi Kur'an'dır, yani tefsiri bizzat Kur'an'ın kendisi yapmaktadır. Oysa Zerkeşi, belki de müfessirin rolüne dikkat çekmek amacıyla "Kur'an'ı tefsir etmenin en iyi yolu Kur'an ile tefsir edilmesidir" ifadesini seçmiştir.

Bu çalışmamızdaki amacımız, tefsirde önemli bir yeri olan Kur'an'ın Kur'an ile, sünnet ile, sahabe ve tabiin sözü ile tefsir edilmesinin önemini göz ardı etmek değildir. Ancak, tefsirin rivayet-dirayet diye ikiye ayrılmasının ve rivayet tefsiri altında bu dört aşamanın zikredilmesinin sorunlarına dikkat çekmektir. Nitekim daha önce de ifade ettiğimiz üzere, bu dört aşamanın bazısında rivayetin hiç yeri yokken, rivayet ürünü olanlar da salt rivayetten ibaret değildir. Bu ayrımın kendi iç tutarlılığı ile ilgili sorundur. Ayrıca, bu ayrımın, tefsir disiplini için efradını cami ayyarını mani bir ayrım olup olmayacağı da tartışılmalıdır. Çünkü bu ayrım bütün tefsir çeşitlerini kapsamamaktadır. Mesela, konulu tefsirleri rivayet tefsiri olarak mı yoksa dirayet tefsiri olarak mı kabul edeceğiz? Yine, işari tefsir, rivayet yönü ağır basmadığı için belki bir yönüyle dirayet tefsiri olarak kabul edilebilir; ama işari tefsirlerle sözelimi Zemahşeri, Nesefi gibi müfessirlerin tefsirlerini aynı kategoride değerlendirmek ne derece doğru olur?

Sonuç olarak şu soruları ortaya atarak çalışmamızı tamamlamak istiyoruz: Rivayet-dirayet ayrımı öze ilişkin bir ayrım mıdır, yoksa, tanıtım amaçlı bir tasnif midir? Ayrıca tefsirde her hangi bir tasnife gitmeye gerek var mıdır? Varsa bu tasnif neye göre yapılmalıdır ki, hem kendi iç tutarlılığı açısından hem de doğuracağı sonuçları açısından sorunların en asgariye indirildiği bir tasnif olsun?

⁶⁸ Subhi Salih, a.g.e., 299.